

Basismodule 3

Ervaringsdeskundigheid

Basismodule 3 Ervaringsdeskundigheid

Inleiding

De begrippen ervaringskennis en ervaringsdeskundigheid vormen de basis van het werk van ervaringsdeskundigen. Een goed begrip van deze thema's is nodig om te begrijpen waarin de rol van ervaringsdeskundigen zich onderscheidt van die van de 'reguliere' hulpverleners. In deze module wordt eerst ingegaan op de theorievorming rond beide begrippen en op de verhouding tussen beide. Hierbij wordt aandacht besteed aan de omschrijving van ervaringsdeskundigheid, de pijlers emancipatie en zelfhulp, en de taken van een ervaringsdeskundige. Daarna volgen oefeningen om de eigen ervaringen met anderen te delen en zodoende ervaringskennis op te bouwen en wordt een link gelegd naar de competenties en dilemma's in het werk als ervaringsdeskundige.

Opzet en doelstellingen van de module

Het doel van de module is dat leerlingen/studenten:

- De concepten rond ervaringsdeskundigheid kennen en deze kunnen koppelen aan hun eigen ervaringen;
- In staat zijn om hun eigen ervaringen te delen met anderen en ervaringskennis op te bouwen;
- Kunnen reflecteren op hun eigen ervaringen en anderen op een constructieve manier feedback kunnen geven;
- Ruimte kunnen maken voor het herstel van anderen.

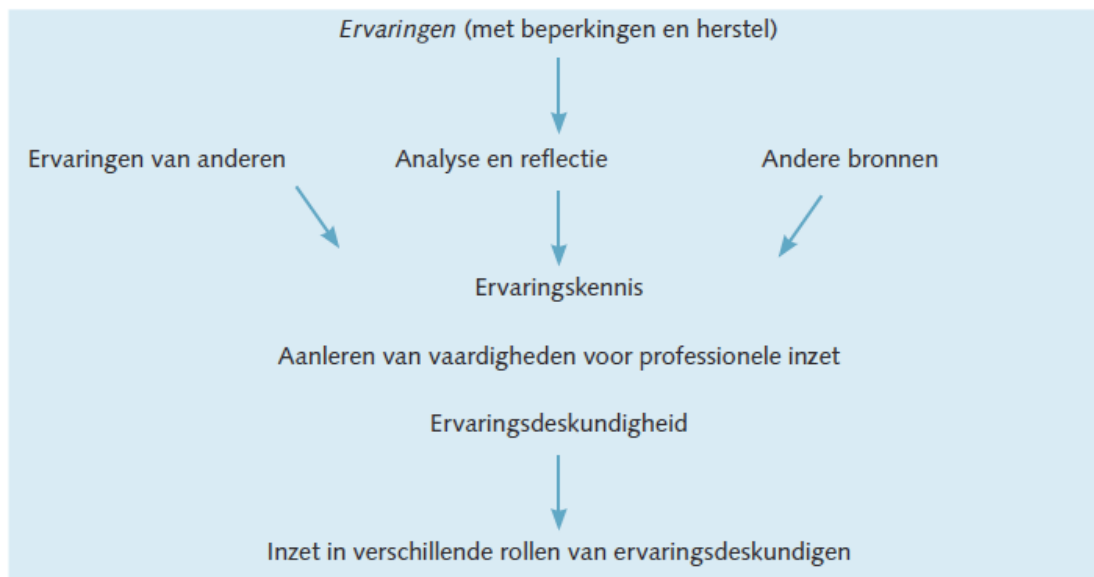
Theorie

Wat is ervaringsdeskundigheid?

De voorgaande modules bieden zicht op wat er komt kijken als iemand herstelt van ontwrichtende ervaringen. Ze spelen een rol bij de ontwikkeling van ervaringskennis. Ervaringskennis kan worden omschreven als 'het geheel van de aan den lijve ondervonden ervaring en van datgene wat herstel belemmert en bevordert'. Dit geheel aan ervaringen kent alleen iemand zelf, daar kan een ander nooit helemaal bij komen. Dit gegeven ligt ten grondslag aan de uitspraak en gelijknamige cursus: 'Herstellen doe je zelf'. Dat houdt niet in dat het vanzelf gaat of dat je het ook in je eentje zou moeten doen. Integendeel, juist goed geschoolde ervaringsdeskundigen kunnen bijdragen aan het scheppen van de goede voorwaarden voor het proces van herstel (zie Beroepscompetentieprofiel Ervaringsdeskundigheid).

Ervaringsdeskundigheid is het vermogen om op grond van eigen herstelervaring voor anderen ruimte te maken voor herstel. De ervaringsdeskundige heeft het vermogen ontwikkeld om:

1. De eigen ervaringen met een ontwrichtende aandoening en het te boven komen ervan (herstel) in wederkerigheid in te zetten om anderen te ondersteunen bij het vinden of maken van ruimte voor hun persoonlijk herstelproces. De inbreng van de persoonlijke dimensies van herstel onderscheidt een ervaringsdeskundige van reguliere hulpverleners.
2. De eigen ervaringen van stigmatisering en empowerment in te zetten om een herstelondersteunende (maatschappelijke) omgeving en herstelondersteunende zorg te bevorderen. De inbreng van deze aan den lijve ondervonden kennis voor de inrichting van herstelondersteunende zorg is onderscheidend van andere disciplines.

Figuur 1. Ervaringsdeskundigheid ontwikkelen (bron: Hilko Timmer, coördinator Bureau Herstel SBWU)

Figuur 1 geeft de volgorde in de ontwikkeling tot ervaringsdeskundigheid weer: Aan de basis staan *ervaringen van ontwrichting en herstel*. Herstel is daarbij het hoogst individuele proces om te kunnen omgaan met de aandoening binnen het grotere geheel van het eigen leven. Om dat herstel en het proces vorm te geven, benutten mensen hun eigen *ervaringskennis* die ze op grond van ervaringen hebben en die ze gedurende hun herstelproces verder verdiepen en ontwikkelen. Dit is geen geïsoleerd proces maar ontstaat in relatie met belangrijke anderen door uitwisseling van ieders ervaringskennis. Ook kennis uit andere bronnen dan de directe persoonlijke ervaringen wordt in dit proces onderzocht op de betekenis ervan voor het eigen leven. De crux hierbij is dat de persoon zelf beoordeelt of het in het licht van zijn/haar eigen ervaringen kan bijdragen aan herstel. Er is mensen veel aan gelegen weer een eigen betekenisgeving te vinden en zo het persoonlijke en unieke proces vorm te kunnen gaan geven. Zonder dat proces is de kans groot dat er alleen maar meer zorg nodig is omdat iemand steeds minder 'van zichzelf' weet. Hierin ligt de koppeling naar ervaringsdeskundigheid. Juist de eigen ervaringen met het moeizame herstellen, staan aan de basis van de ontwikkeling naar ervaringsdeskundigheid. De volgende stap in het schema is die naar *ervaringsdeskundigheid*. Dit begrip wordt binnen de context van de GGz en verslavingszorg nogal eens gebruikt om aan te geven dat iemand cliëntervaring heeft. Echter, de ervaring van ontwrichting is wel een ondergrond, maar is niet voldoende. Het hebben van cliëntervaringen betekent niet dat je gelijk deskundig bent over hoe anderen herstellen. Ervaringsdeskundigheid komt tot stand door scholing over en ontwikkeling van ervaringskennis zoals hierboven benoemd. Doel van de ontwikkeling van ervaringsdeskundigheid is om te leren hoe ervaringskennis van mensen ruimte te geven en daarmee de weg vrij te maken naar vaak verborgen eigen krachten en inzichten. Het is een deskundigheid op proces en nadrukkelijk niet op inhoud. Op inhoud van het geheel van ervaringen is niemand anders dan de persoon zelf de deskundige over zichzelf. Dat is de kern van zelfhulp.

Pijlers methodische zelfhulp en emancipatie

De inzet van ervaringsdeskundigheid bij het krijgen van inzicht in en ontwikkelen van persoonlijke ervaringskennis vormt de eerste pijler voor beroepsmatige inzet van ervaringsdeskundigheid. Deze pijler vatten we samen onder de noemer 'methodische zelfhulp'. De tweede pijler wordt gevormd door de ervaringen van stigmatisering en discriminatie, dan wel bevordering van empowerment in de zorg en in de samenleving. Deze pijler benoemen we als emancipatie (Boertien & Van Bakel, 2012).

Pijler 1: Methodische zelfhulp

Essentieel bij zelfhulp is om nieuwe mogelijkheden en kracht te vinden en de diagnose en bijbehorende beperkingen te kunnen gaan zien in het perspectief van het eigen leven. Zo kan in beeld komen wat mogelijk nog meer ten grondslag ligt aan de ervaren problemen. Dan kunnen symptomen worden wat ze eigenlijk zijn: verwijzingen naar een betekenis in iemands eigen leven. De zelfhulpgroepen van de Anonieme Alcoholisten zijn het voorbeeld bij uitstek van methodische zelfhulp. De methode is gestructureerd langs twaalf stappen waarbij alleen de eerste stap gaat over de ziekte. Alle andere stappen gaan over wat je kan doen om voorbij die ziekte te komen tot een goed leven. Ze ondersteunen bij het vinden van betekenis, van moed en mogelijkheden om te veranderen en te accepteren wat niet te veranderen is. Uitgangspunt is dat de aandoening niet overgaat maar dat je ermee kunt leven en kunt benutten als een kans voor groei.

Bij methodische zelfhulp scheppen groepen (anders dan bij lotgenotengroepen) samen ruimte om nieuwe mogelijkheden en kracht te zoeken en te vinden. Dit proces van het vinden van eigen betekenis laat zich heel moeilijk van buitenaf aansturen, laat staan afdwingen. Gelijkwaardige uitwisseling van (vergelijkbare) ervaringen is een belangrijk hulpmiddel gebleken om een gedeelde achtergrond in beeld te brengen (Van Gestel, 2011). Herkenning die vaak maar een half woord nodig heeft, biedt erkenning en begrip voor de eigen situatie en kan de moed geven om eigen mogelijkheden te gaan verkennen. De ervaringsdeskundige brengt zijn eigen ervaring van ziekte en herstel in en blijft scherp onderscheiden tussen inhoud en proces. Als het gaat over de inhoud van de eigen ervaringen, is niemand anders dan de persoon in kwestie deskundig. De ervaringsdeskundige is vooral deskundig op het gebied van het proces van herstel en het verkennen van eigen belevingen. Bij methodische zelfhulp doet de ervaringsdeskundige een beroep op de eigen kracht van de ander, zonder deze voor een ander in te vullen. Te zien hoe een ander zich in vergelijkbare omstandigheden beweegt en daarin vooruitgang boekt voor het eigen welbevinden, kan een bron van hoop en inspiratie zijn. Methodische zelfhulp biedt deelnemers handvatten voor het vinden van eigen betekenis en ruimte voor herstel. De methode van zelfhulp bewaakt en ondersteunt de gelijkwaardige uitwisseling van ervaringen waardoor deelnemers niet vervallen in het 'beter weten' en het duiden van ervaringen van anderen.

Pijler 2: Emancipatie

Een belangrijke taak voor ervaringsdeskundigen is om ruimte te maken voor herstelprocessen van cliënten. Bestaande structuren moeten plaats maken voor andere verhoudingen die vraag- en cliëntsturing binnen de GGz mogelijk maken. Dit geldt ook voor bredere sociale en maatschappelijke kaders die belemmeringen opwerpen. Ook hier is ervaringsdeskundigheid een voorwaarde om bestaande machtsverhoudingen te doorbreken en ruimte te maken voor de groep die tot nu toe maar al te vaak wordt uitgesloten (Kal, 2010).

In deze zin is de inzet van ervaringsdeskundigheid een emancipatoire beweging met wortels in de activistische burgerrechtenbeweging. Zoals eerder in de module Herstel al aan de orde kwam, heeft zich vanuit dit activisme een groeiende herstel- en cliëntenbeweging gevormd in Nederland en daarbuiten. In de VS hebben belangrijke voorvechters als Patricia Deegan, Judi Chamberlin, Mary Ellen Copeland opgeroepen tot verandering van de zorg en de bestrijding van stigmatisering. In Nederland heeft Wilma Boevink als voortrekker de begrippen herstel, empowerment en ervaringsdeskundigheid geïntroduceerd (Boevink, 2006).

Taken ervaringsdeskundige

Op grond van deze pijlers kunnen de volgende drie kerntaken van ervaringsdeskundigen worden afgeleid:

1. Ondersteuning bij individuele herstelprocessen;
2. Inrichting van herstelondersteunende zorg;
3. Emancipatoire beïnvloeding van de maatschappelijke processen gericht op het tegengaan van stigma(tisering) en het creëren van maatschappelijke kansen.

1. Ondersteuning bij individuele herstelprocessen

De ervaringsdeskundige ondersteunt de cliënt bij het individuele herstelproces, bij zijn dagelijkse bezigheden en bij maatschappelijke participatie en emancipatie. Daartoe creëert hij vanuit (h)erkenning, reflectie en begrip ruimte zodat de cliënt zelf aan zijn herstelproces kan werken. De ondersteuning is een samenwerkingsproces waar, vanuit zelfbepaling, ook de omgeving bij betrokken kan worden. Dit zijn de voor de cliënt belangrijke personen, maar ook maatschappelijke organisaties die ondersteuning bieden.

2. Inrichting van herstelondersteunende zorg

De ervaringsdeskundige ondersteunt en bevordert de inrichting van herstelondersteunende zorg. Deze component strekt zich uit binnen en buiten de GGz en verslavingszorg en gaat gepaard met culturele verandering en het consequent en consistent tegengaan van stigmatisering. Dit betreft o.a. scholing, coaching en ondersteuning van medewerkers, de beïnvloeding van de cultuur en visie, maar ook het bevorderen van samenwerking en aansluiting tussen de GGz, verslavingszorg en andere maatschappelijke sectoren. Overkoepelend is het streven om het aanbod en de organisatie van de zorg zo te veranderen dat zij daadwerkelijk aansluiten op de behoeften van cliënten.

3. Creëren van maatschappelijke kansen

De ervaringsdeskundige draagt bij aan het scheppen van maatschappelijke ruimte en participatie. Hij gaat discriminatie en stigmatisering tegen door een positieve cultuur te scheppen. Hij draagt bij aan een compassievol klimaat waarin diversiteit leidraad is. Hij faciliteert het proces van empowerment door een vrije ruimte te genereren waarbinnen mensen in samenspraak met anderen zelf bepalen hoe zij hun leven vorm geven en (weer) invloed verwerven over hun levensomstandigheden.

Voor de uitvoering van deze taken zet de ervaringsdeskundige eigen ervaringen in. Hij biedt hoop vanuit een doorleefd herstel en heeft kennis van binnenuit over herstel, empowerment en stigma. De kerntaken versterken elkaar niet alleen, maar zijn ook voorwaarden voor elkaars succesvolle uitvoering. Om deze taken goed te kunnen uitvoeren is ervaringskennis noodzakelijk.

Ervaringen delen en uitwisselen

Benoembare ervaring versus onbenoembare beleving

Alle ervaring die iemand opdoet als cliënt van de GGz of verslavingszorg, maakt een persoon tot iemand met veel ervaring van de zorg en alles wat daarbij komt kijken: van binnenuit. Door deze persoonlijke ervaringen heeft men veel geleerd over hoe de zorg werkt, wat wel of niet helpt, hoe men andere mogelijkheden van zorg kan vinden, hoe de omgeving reageert, et cetera. Veel van deze aspecten van de ervaring zijn benoembaar. Maar een ander deel van die ervaringen betreft de *onbenoembare* beleving. Waarom de één van Mozart houdt en de ander van Beethoven berust op het verschil in beleving. Hoe we persoonlijk en uniek ingebed zijn, bepaalt alles wat we doen en meemaken. Die 'bedding' is niet aan te wijzen, te benoemen of over te dragen. Deze bedding bepaalt altijd mede de kleur van de dingen, zoals omgekeerd de dingen die we doen en meemaken de bedding beïnvloeden, de intense ervaringen van psychiatrische ziekte en/of een verslaving niet uitgezonderd (Boertien & Van Rooijen, 2011). De aspecten van ervaring zijn overigens niet gescheiden; in de benoembare ervaring resoneert de onbenoembare beleving mee en andersom.

Doorgaans nemen we niet bewust waar hoe de onbenoembare beleving in alles wat we doen, meespeelt. Pas als alles *niet* op rolletjes loopt en er problemen zijn, wordt dit meer voelbaar. Vaak is niet duidelijk wat waardoor komt. Niet altijd is er een oplossing voorhanden. Soms ontstaat getob van de ene oplossing naar de andere zonder dat er echt veel verandert. Of raken mensen het spoor alleen maar meer bijster. Juist de onbenoembare aspecten van de ervaring kunnen aanwijzingen bevatten voor wat er eigenlijk in de weg zit (Boertien & Van Bakel, 2012).

Eigen ervaringen

Opdracht

Basisopdracht

Gastles van een ervaringsdeskundige

Een ervaringsdeskundige geeft uitleg over de begrippen ervaring, ervaringskennis en ervaringsdeskundig. Ook vertelt hij of zij over de verschillende rollen die een ervaringsdeskundige kan innemen: als bruggenbouwer, luis in de pels, bondgenoot etc.

Vervolgens wordt in kleine groepen ingegaan op het thema en worden de volgende vragen doorlopen:

- Wanneer heb je ervaring en wanneer ervaringskennis?
- Wanneer ben je ervaringsdeskundig?
- Wat is het belang van het bespreken van gemeenschappelijke ervaringen en hoe kan dat leiden tot ervaringskennis?
- Wat is een ervaringswerker?
- Welke rol van een ervaringsdeskundige spreekt je het meest aan en waarom?

De discussie wordt gevoerd aan de hand van het artikel van Plooi (2007) over ervaringsdeskundigen in de hulpverlening: bruggenbouwers of bondgenoten?

Aan het eind: plenaire terugkoppeling van de uitkomsten van de discussie.

Leef vanuit je kracht, niet vanuit je zwaktes

'Bizar hoe snel je leven kan veranderen', zo start de TEDx-talk van Clarissa Silva. Ze werkte zelf in de zorg toen ze moest worden opgenomen op een psychiatrische afdeling. Gedurende haar verblijf van 1,5 jaar constateerde ze dat haar familie en vrienden steeds meer afstand van haar namen.

Kort na haar ontslag van de psychiatrische afdeling, werd ze ontslagen van haar werk. Ze was toen 27 jaar en raakte in een isolement. Gelukkig kon ze via mail contact hebben met een hulpverlener. Nadat ze haar baan kwijt was, raakte ze ook haar huis kwijt en ging Clarissa bij Pameijer wonen, een organisatie die mensen met een beperking helpt met hun leven in de maatschappij. Bij Pameijer leerde Clarissa over empowerment en hoe zij haar kennis en ervaringen kon inzetten voor haar eigen herstel. Bij het empowermentteam leerde ze ook dat contact met lotgenoten essentieel is in dit hele proces.

Maar haar paniekaanvallen werden erger. Toen ze de kans kreeg om voor Pameijer te gaan werken realiseerde ze zich hoe de angst voor een nieuwe psychose haar in de greep hield en haar belemmerde om haar leven te leven. Dit inzicht veranderde haar leven. Haar motto werd: 'leef vanuit je kracht, niet vanuit je zwaktes'. Nu werkt Clarissa als ervaringsdeskundige bij Pameijer en geeft workshops over empowerment.

Bondgenoten

Een belangrijke randvoorwaarde om te komen tot herstel is dat cliënten en hulpverleners samenwerken als gelijkwaardige partners. Kennis en ervaringen delen met mensen die je bondgenoten willen zijn, versnelt het herstelproces. Het feit dat Clarissa als ex-cliënt op de planken staat met een TEDx-talk voor duizend mensen bewijst dat de mogelijkheden tot herstel oneindig zijn. Met een staande ovatie als uitsmijter!

(TEDx Clarissa Silva)

Opdracht

Verdiepende opdracht

Bekijk de lezing TEDx van Clarissa Silva: 'Expert from experience'. Via You Tube (<http://www.youtube.com/watch?v=N6kc6M4ptAY>) of de site van TEDx.

Maak tweetallen en bespreek de volgende punten:

- Wat is voor Clarissa een belangrijk omslagpunt geweest in haar leven?
- Kun je ook een of meerdere omslagpunten in je leven benoemen, waardoor je leven een andere wending heeft gekregen? Weet je ook nog waar dit door werd veroorzaakt of wat hierbij geholpen heeft?
- Geef elkaar feedback over deze ervaringen: is er sprake van herkenning of juist niet? Bespreek ook wat de overeenkomsten en verschillen zijn in elkaars ervaringen.

Generieke competenties ervaringsdeskundigen

Bij de voorgaande opdrachten heb je wellicht gemerkt dat het uitwisselen van ervaringen over ingrijpende gebeurtenissen en de gevolgen hiervan voor je eigen leven, niet eenvoudig is. Zo kan het lastig zijn om eigen ervaringen helder te verwoorden, maar ook om goed naar anderen te luisteren, anderen te begrijpen en op een ondersteunende manier feedback te geven. Dit vraagt bepaalde vaardigheden of competenties. Een competentie kan worden omschreven als 'een geïntegreerd geheel van kennis, inzicht, vaardigheden, houding en persoonlijke eigenschappen waarmee op adequate wijze adequate resultaten kunnen worden behaald in een beroepscontext'.

De vaardigheden of competenties die van belang zijn voor een ervaringsdeskundige worden beschreven in het Beroepscompetentieprofiel Ervaringsdeskundigheid. Hierin wordt een onderscheid gemaakt tussen generieke en specifieke competenties. Generieke competenties zijn nodig om alle kerntaken van een ervaringsdeskundige te kunnen uitvoeren, specifieke competenties zijn nodig om specifieke taken te kunnen uitvoeren. In de basismodules worden de generieke competenties van ervaringsdeskundigen besproken. De overkoepelende competentie is:

Ervaringsdeskundigheid in kunnen zetten en herstel kunnen faciliteren.

De volgende generieke competenties ondersteunen dit:

- Begrip van en vertrouwen hebben in herstel;
- Oordeelloos luisteren;
- Betekenisgeving kritisch en open kunnen bezien;
- Reflectie en introspectie;
- Wederkerige inbreng met respect voor verschil;
- Flexibel met grenzen omgaan;
- Niet-medisch taalgebruik;
- Begrip van en voor conflicten.

In deze basismodule Ervaringsdeskundigheid zullen twee competenties aan bod komen, namelijk 'wederkerige inbreng met respect voor verschil' en 'flexibel met grenzen omgaan'.

Wederkerige inbreng met respect voor verschil

Hierbij gaat het erom dat de ervaringsdeskundige:

- Anderen ruimte biedt voor verborgen en moeilijke emoties en bewegingen van de geest;
- Met respect voor verschillen, de eigen ervaringen zo kan inbrengen, dat mensen herkenning en gedeelde grond kunnen voelen. De manier waarop luistert nauw;
- De kunst verstaat om te vertellen wat zicht geeft op kracht, mogelijkheden en de weg naar herstel. Ongevraagd advies moet vermeden worden.

Opdracht

Waarom is het belangrijk voor een ervaringsdeskundige om verschillen te respecteren? Bespreek dit met elkaar in de groep.

Flexibel met grenzen omgaan

Hierbij gaat het erom dat de ervaringsdeskundige:

- Nabij is voor de ander en kan flexibel met grenzen kan omgaan, zonder daarbij de eigen grenzen te overschrijden;
- Dat wat hij of zij wil laten doorklinken in zijn eigen verhaal flexibel hanteert: wat laat je weg en wat wil je benadrukken?

Opdracht

Welke overwegingen spelen een rol bij de keuze wat je wel en niet vertelt? Bespreek dit met elkaar in de groep.

Dilemma's

Ervaringsdeskundigen krijgen regelmatig te maken met situaties waarbij diverse belangen spelen en waarbij er afwegingen gemaakt moeten worden. Hierbij kunnen spanningsvelden ontstaan. Deze worden in hoofdstuk 5 van het Beroepscompetentieprofiel Ervaringsdeskundigheid besproken onder de noemer 'kritische beroepssituaties en spanningsvelden'. In deze module wordt een van deze dilemma's besproken, namelijk:

Nabijheid versus afstand

Omgaan met nabijheid en afstand is een veelvoorkomend spanningsveld voor ervaringsdeskundigen en voor professionals. Een essentieel verschil is dat de ervaringsdeskundige nabij kan en durft te zijn en zichzelf kenbaar maakt door eigen ervaringen in te brengen. In het opbouwen van een vertrouwensband is het belangrijk om present te zijn en daarbij de afstand te bewaren die voor beiden akkoord is. Die afstemming kan er elke keer anders uitzien. Het gaat erom de eigen grenzen aan te geven en de ander uit te nodigen eigen grenzen en behoeften aan te geven. Omgaan met eigen en andermans emoties is daarbij een belangrijk thema. De ervaringsdeskundige staat open voor de emoties van de cliënt en kan de emoties van de cliënt triggeren. Dit vraagt het vermogen dichtbij te durven zijn zonder mee te gaan in de emotiestroom. Emoties herkennen en erkennen is belangrijk: de impact van de ander op je in laten werken, dat je ook mag voelen hoe erg iets kan zijn. Er kan een spanningsveld ontstaan als het erop aan komt dat de persoonlijke grenzen overschreden worden. Er kan ook spanning ontstaan in contact met medecliënten van weleer en eerdere vriendschapsbanden.

Opdracht

Bedenk met z'n tweeën een situatie waarin een cliënt een appel doet op de ervaringsdeskundige, zodanig dat dit raakt aan de grens van de ervaringsdeskundige. Speel deze situatie na in een rollenspel, waarbij een de ervaringsdeskundige speelt en de ander de cliënt. Bespreek naderhand met elkaar wat de ervaringen zijn.

Bronnen

Lesmateriaal

Beroepscompetentieprofiel Ervaringsdeskundigheid (2013). GGZ Nederland, Trimbos-instituut, HEE! en Kenniscentrum Phrenos.

Boertien, D. & Bakel, M. van (2012). *Handreiking voor de inzet van ervaringsdeskundigheid vanuit de geestelijke gezondheidszorg*. Utrecht: Trimbos-instituut/Kenniscentrum Phrenos.

Lezing TEDx Maastricht Clarissa Silva: 'Expert from experience'. Via You Tube of de site van TEDx.

Plooi, A. (2007). Ervaringsdeskundigen in de hulpverlening, bruggenbouwers of bondgenoten? *Tijdschrift voor Rehabilitatie*, 2, 14-21.

Overige bronnen

Boertien, D. & Rooijen, S. van (2011). Ervaringskennis in de GGz: een noodzaak. In: Rooijen, S. van & Weeghel, J. van (red.). *Jaarboek Psychiatrische rehabilitatie 2010-2011*. Amsterdam: SWP, 35-47.

Boevink, W. (red.) (2006). *Verhalen van herstel*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Gestel-Timmermans, J.A.W.M. van (2011). *Recovery is up to you; evaluation of a peer run course*. Tilburg: Universiteit van Tilburg.

Kal, D. (2010). *Kwartiermaken, werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond*. Uitgave in eigen beheer. Eerdere uitgaven Uitgeverij Boom 2001, 2002.